

„DOSTĚ SOM SA NABEHAL PO SVETE.“ POHLADY SLOVENSKÝCH REEMIGRANTOV PO ROKU 1989

MARTINA BABINČÁKOVÁ

“I Have Been Running Around the World Enough.” The Viewpoints of Slovak Re-emigrants After 1989. *Historický časopis*, 2024, 72, 4, pp. 811-840, Bratislava.

This study is partially based on previous research focused on the idea of home among “ordinary” politically inactive emigrants who left Czechoslovakia between 1968 and 1989 and decided to return for various reasons after November 1989. It examines the returns of Slovak migrants to their homeland, from which they departed during times of state socialism and returned to democracy and capitalism, through the testimonies of 9 witnesses. Why did they decide to return? What did the Velvet Revolution mean to them? How did they perceive the changes in post-communist Czechoslovakia (and later in the Slovak Republic)? What obstacles did they encounter? Did they feel accepted upon their return, or did they feel like strangers in their own country? And to what extent is it possible to answer such a question if we only ask those who did not decide to emigrate again? The presented text uses oral history to analyse the experiences of politically inactive Slovak re-emigrants with their return to their homeland, which for some had changed beyond recognition and for others had remained bitterly the same in many ways. It thus attempts to begin filling a gap that is absent in the Czech Republic thanks to theses and studies that examine the relationship of re-emigrants to society (and vice versa) after November 1989. In Slovakia, this field remains little explored. Keywords: Emigration. Re-emigration. 1990's. Slovakia. Czechoslovakia. Return.

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2024.72.4.8>

V emigračnej vlne počínajúcej augustom 1968 a trvajúcej až do pádu komunistického režimu o viac ako 20 rokov neskôr odchádzali z Československa ľudia z rôznych dôvodov. Odchod mohol byť vyjadrením odmietavého postoja k okupácii krajiny, útekom pred prenasledovaním alebo výsledkom rezignácie nad dekadami života pod komunistickým režimom. Pre niektorých znamenal nový začiatok a vidinu lepšej budúcnosti. A návrat? Pre veľkú časť bol nepredstaviteľný, za vysokú cenu, neprípustný a nevítaný. Bol tajnou túžbou aj nočnou morou zároveň. November 1989 však spustil proces, ktorý ukončil dobu, keď nedovolené opustenie republiky predstavovalo trestný čin a státisíce ľudí postavil pred otázku: vrátiť sa?

Vstup vojsk Varšavskej zmluvy na územie Československa v noci na 21. augusta 1968 spôsobil masový exodus občanov. Bezprostredne po začiatku okupácie bol možný odchod za hranice aj bez cestovných dokladov, vzhľadom na mimoriadnu situáciu mu pohraničníci ani colníci spravidla nebránili.¹ Množstvo ľudí odchádzalo dočasne. Ich odchod bol impulzívnou reakciou na tanky v uliciach, za hranicami čakali na ďalší vývoj a značná časť sa zanedlho vrátila naspäť. Keďže k okupácii došlo v čase letných dovolení a 60. roky v Československu mali pre vycestovanie za rekreáciou oveľa priaznivejšie podmienky než dekáda predošlá, nachádzalo sa v tom čase v zahraničí veľké množstvo ľudí, ktorí boli postavení pred dilemu – návrat alebo zotrvanie v cudzine?² Podľa spoločnej správy Federálneho ministerstva zahraničných vecí a Federálneho ministerstva vnútra ČSSR emigrovalo z republiky od konca augusta 1968 do konca roka 1969, alebo sa z cudziny v uvedenom čase nevrátilo, okolo 103 000 osôb. Približne polovicu tvorili mladí ľudia do 30 rokov.³ Cestovanie z Československa na Západ bolo v období ranej normalizácie značne sťažené, emigrácia mala zostupnú tendenciu a občania častejšie volili tzv. juhoslávsku cestu.⁴ Od konca 70. rokov ale začala emigrácia prudko stúpať, pričom Čechov odchádzalo výrazne viac ako Slovákov.⁵ Odhadovaný pomer je zhruba 4:1.⁶ Je náročné určiť, koľko presne ľudí opustilo Československo za celé obdobie komunistického režimu, odhady sa pohybujú na zhruba 60 000 vo vlne od februára 1948 do augusta 1968⁷ a 200 – 240 000 vo vlne poaugustovej, trvajúcej až do novembra 1989.⁸ Reemigrácie po novembri 1989 je ešte náročnejšie vyčíslieť. Výskumné demografické centrum Inštitútu informatiky a štatistiky (INFOSTAT) uvádza, že na územie dnešnej Slovenskej republiky sa v rokoch 1991–1994 prísťahovalo

1 JEŘÁBEK. *Českoslovenští uprchlíci ve studené válce*. Brno 2005, s.17-18.

2 Počas prvých týždňov po invázii prišlo do Rakúska okolo 50 000 Čechov a Slovákov. V celom Rakúsku sa v prvých dvoch týždňoch okupácie malo nachádzať 162 000 československých občanov vrátane vracajúcich sa turistov. Viac v: HAVÁČ. *Exil a identita: Komparace českého exilu v Rakousku a Švýcarsku po roce 1968*. Dizertačná práca. Filozofická fakulta Masarykovej univerzity. Brno 2018, s. 87; Vilímek odhaduje počet občanov Československa nachádzajúcich sa v auguste 1968 v zahraničí na 80 000: VILÍMEK. *Exil a emigrace v letech 1968–1989*. In WITTLICHOVÁ, ed. *Vzkazy domů: příběhy Čechů, kteří odešli do zahraničí (emigrace a exil 1848–1989)*. Praha 2012, s. 270; Jeřábek uvádza 100 000: JEŘÁBEK, *Českoslovenští uprchlíci ve studené válce*, s. 150.

3 BYSTRICKÝ et al. *Rok 1968 na Slovensku a v Československu*. Bratislava 2008, s. 246.

4 BUMOVÁ. *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963–1983*. In LUTHER, ed. *E/migrácie a Slovensko*. Bratislava 2006, s. 59.

5 BUMOVÁ, *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov*, s.62.

6 HAVÁČ, *Exil a identita*, s. 35.

7 NEŠPOR. *Reemigranti a sociálne sdílené hodnoty*. Praha 2002, s. 42.

8 VILÍMEK, *Exil a emigrace v letech 1968–1989*, s. 272, 285.

7 500 osôb, pričom tento údaj môže byť výrazne ovplyvnený práve reemigráciou zo Západu. Najvyššie prírastky zo zahraničného sťahovania (presun z dnešnej Českej republiky vynímajúc) boli na Slovensku zaznamenané v rokoch 1992 – 1994, a to vo výške 1700 – 2000 osôb ročne.⁹ Podľa Štatistického úradu SR tvorili osoby slovenskej národnosti v roku 1993 až 70,5 % z celkového počtu prisťahovalcov.¹⁰ Tieto čísla sú však schopné podchytiť len tých, čo sa po návrate prihlásili k trvalému pobytu a nereflektujú potenciálnu opätovnú emigráciu týchto osôb. Z uvedených dôvodov je vyčíslenie reemigrácie de facto nemožné.

Nasledujúca štúdia založená na kvalitatívnom orálno-historickom výskume¹¹ analyzuje výpovede deviatich pamätníkov, ktorí sa rozhodli pre návrat na Slovensko. Jej cieľom je skúmať fenomén slovenskej ponovembrovej reemigrácie prostredníctvom skúseností „bežných“, politicky neaktívnych reemigrantov, ktorí sa vrátili „zo Západu“ do rodnej krajiny. Štúdia sa zaoberá niekoľkými kľúčovými otázkami: Z akých dôvodov sa pamätníci rozhodli pre návrat do vlasti? Ako naň dnes spomínajú? Prevládal pocit prijatia spoločnosťou, alebo sa cítili ako cudzinci vo vlastnej krajine? A do akej miery dokážeme nájsť na tieto otázky odpovede v skupine pamätníkov, ktorých skúsenosti s návratom nedoviedli k opätovnej emigrácii?

Metodológia

Výskum využíva metódu orálnej histórie, ktorá v československom prostredí začala vstupovať do obrazu počas obdobia postkomunistickej transformácie. Táto éra otvárala dvere pre nové metodologické postupy aj bádateľské témy. Novonadobudnutá sloboda slova a z nej vyplývajúci záujem o mapovanie dovtedy potláčaných či tabuizovaných tém v spojení s úsilím o skúmanie najnovších dejín, ktoré za predošlého režimu nemohli byť slobodne spracovávané, spôsobili rozmach orálnej histórie. Najvýznamnejšími priekopníkmi československej orálnej histórie sa stali Miroslav Vaněk a Pavel Mücke. Ich metodologické postupy boli aplikované pri tomto výskume.¹² Štúdium našich najnovších dejín obsahovalo a stále obsahuje mnoho bielych miest. Tie nemožno zaplniť len mapovaním ofi-

9 Pre uplatnenie nárokov na majetkovú reštitúciu bolo nutné prihlásiť sa na Slovensku k trvalému pobytu, viac VAŇO et al. *Obyvateľstvo Slovenska 1945 – 2000*. Bratislava 2001, s. 25.

10 HORVÁTHOVÁ a KÁČEROVÁ. Zahraničná migrácia Slovenska-demografické a priestorové aspekty. In *Slovak Statistics and Demography*, 2014, 24, 2, s. 40.

11 Štúdia využíva poznatky z výskumu uskutočneného pre magisterskú diplomovú prácu: BABINČÁKOVÁ. *Návrat domov? Perspektíva emigrantov vracajúcich sa do Československa po roku 1989*. Magisterská diplomová práca. Masarykova univerzita. Brno 2022.

12 VANĚK a MÜCKE. *Třetí strana trojúhelníku: teorie a praxe orální historie*. Praha 2015; MÜCKE, VANĚK a PELIKÁNOVÁ. *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha 2007.

ciálnych archívnych prameňov, ktoré vznikali v ovzduší komunistického režimu.¹³ Skúmanie individuálnej skúsenosti je jedným zo spôsobov, ako niektoré témy otvárať, či už prostredníctvom ústnych prameňov, alebo iných egodokumentov. Sem patrí aj emigrácia a reemigrácia.

Pramennú základňu výskumu tvoria rozhovory s deviatimi pamätníkmi – štyrmi ženami a piatimi mužmi. Najstaršia pamätníčka sa narodila v roku 1933 a najmladší pamätník v roku 1963. Emigrovali do rôznych krajín Európy aj záhoria, konkrétne do Talianska, Švajčiarska, Západného Nemecka, Kanady či USA. Najskorší odchod do zahraničia sa uskutočnil po auguste 1968, najneskôr emigroval pamätník tesne pred nežnou revolúciou. Ich jednotlivé návraty na Slovensko prebiehali od roku 1989 až do roku 2019. Jedna pamätníčka emigrovala legálnou cestou – vystaňovaním po sobáši s cudzincom. Všetci ostatní sa dostali za hranice, alebo za nimi zotrvali, ilegálne. Nikto z nich nevyužil možnosť spätnej legalizácie pobytu v zahraničí.¹⁴ Napriek rozdielnym príbehom ich všetkých spájalo rozhodnutie natrvalo sa vrátiť na Slovensko, čo bolo hlavným kritériom pre výber účastníkov výskumu.¹⁵ Rozhovory boli vedené formou pološtruktúrovaných interview a uskutočnili sa v období od januára do apríla roku 2022. Tri boli zo zdravotných, prípadne vzdialenostných dôvodov uskutočnené online.

Jednou z výsad, ale aj úskalí orálnej histórie je ľudská pamäť – jej premenlivosť, subjektivita, selektívnosť. Dvaja pamätníci napísali o svojej skúsenosti v emigrácii knihy, niekoľkí ďalší zas poskytli ešte pred zahájením výskumu rozhovory o svojom živote pre platformu Post Bellum (jeden z nich realizovala priamo autorka štúdie) alebo pre Konfederáciu politických väzňov Slovenska. Opakovaným podávaním rozhovorov či písaním o vlastnom živote si ľudská pamäť tvorí tzv. naučený naratív, ktorý je v rôznej miere prítomný u každého spomínajúceho človeka. Túto skutočnosť berieme do úvahy, rovnako ako aj ostatné špecifiká, ktoré prináša práca so živými pamätníkmi.¹⁶ Memoáre zmiernených dvoch pamätníkov do pramennej základne tejto štúdie zahrnuté nie sú, hoci by osvetľovali biele miesta a nejasnosti vo výpovediach. Úlohou štúdie nie je

13 VANĚK a MÜCKE, *Třetí strana trojúhelníku*, s. 96-97.

14 Viac o tzv. Úprave právnych vzťahov ČSSR k občanom, ktorí sa zdržujú v cudzine bez povolenia československých úradov v: RYCHLÍK. Na západ je cesta dlhá. Závěrečný akt z Helsinek a cestování československých občanů do zahraničí. In *Paměť a dějiny*, 2015, 3, s. 11.

15 Práca, pre ktorú výskum vznikal (BABINČÁKOVÁ, *Návrat domov?*), mala za cieľ mapovať ideu domova u slovenských migrantov a jej premeny v emigrácii a po návrate, dôležitá preto bola rôznorodá skúsenosť. Pamätníci museli emigrovať z Československa vo vlne 1968-89 „na Západ“ a reemigrovať naspäť na Slovensko kedykoľvek po páde komunistického režimu. Zároveň nemalo ísť o členov politickej emigrácie. S hľadaním pamätníkov pomohlo vedenie dokumentaristiky organizácie Post Bellum a vedenie Konfederácie politických väzňov Slovenska. Poskytnú kontakty z ich databáz na osoby, ktoré spĺňali kritériá výskumu a tie boli následne oslovené.

16 Viac príkladov vo VANĚK a MÜCKE, *Třetí strana trojúhelníku*, s. 21-27.

rekonštruovať minulosť pamätníkov, ani ich spomienky porovnávať s tým, čo v minulosti napísali a poukazovať na nezhody či zhody v tvrdeniach. Ide o zmapovanie spomínania na reemigráciu, a to v čase realizácie rozhovorov.

Meno pamätníka	Rok narodenia	Rok emigrácie	Destinácia emigrácie	Rok definitívneho návratu
Kamila	1933	1968	Kanada/USA	Definitívny návrat neúspešný
Ján	1949	1969	USA	2019
Alexander	1949	1989	Taliansko	2001
Júlia	1950	1986	USA	1992
Rozália	1955	1984	Taliansko	2001
Jozef	1960	1987	Taliansko	1991
Oľga	1962	1986	SRN	1995
Miroslav	1962	1985	Kanada	1999
Róbert	1963	1982	Švajčiarsko	2010

Súčasnité bádanie

Na Slovensku dnes nemáme odbornú inštitúciu pre dokumentovanie emigrácie a exilu z komunistického Československa, ktorá by sa naň špecificky sústredila. V Českej republike túto úlohu zastávajú napríklad Centrum pro československá exilová studia v Olomouci či Československé dokumentační středisko. Je nutné zmeniť bývalý Kabinet výskumu dejín slovenského exilu Matice slovenskej (neskôr Stredisko zahraničných Slovákov Domu Matice slovenskej v Žiline), venujúci sa politickému a literárnemu exilu zo Slovenska od povojnových rokov. Rovnako je však dôležité poznamenať, že Matica slovenská je dlhodobou nielen z vedeckého hľadiska problematickou inštitúciou, ktorá dáva priestor nacionalizmu a adorácii osobností ľudáckej politickej scény. Interpretačná rovina jej publikovania v otázkach emigrácie a exilu bola a je preto v mnohých prípadoch nekritická a jednostranná. O to viac je zrejmá absencia ekvivalentov vyššie zmienených inštitúcií alebo aspoň samostatného ústavu pre najnovšie dejiny.¹⁷ České inštitúcie zaoberajúce sa Československom sa totiž prirodzene sústreďujú primárne na český kontext.

Emigráciou z komunistického Československa sa dlhodobo zaoberá Jan Rychlík.¹⁸ V oblasti skúmania prekračovania československých hraníc zohráva

17 Hoci v tejto oblasti pracuje Ústav pamäti národa, neexistuje inštitúcia podobná Ústavu soudobých dějín AV ČR.

18 RYCHLÍK. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*. Praha 2007;

významnú úlohu aj výskum Pavla Mückeho.¹⁹ Pre slovenský kontext je dôležitá práca Ľubomíra Morbachera a Teodora T. Pekaroviča.²⁰ Politický exil zo Slovenska je pomerne rozsiahle spracovaný, zásluhu na tom má napríklad Jozef Špetko²¹ či Miroslav John Ličko.²² Roku 2021 vydal autorský kolektív tvorený Máriou Badinskou, Antonom Hruboňom, Marekom Syrným, Dušanom Segešom a ďalšími česko-slovenskú kolektívnu monografiu dokumentujúcu politický exil zo Slovenska po februári 1948.²³ Bádanie o emigrácii z územia dnešného Slovenska v období komunizmu, ktoré sa nesústreďí na politicky aktívnu emigráciu, je už zriedkavejšie. Významnou (a doposiaľ jedinou ucelenou) publikáciou v tejto oblasti je zborník Ústavu etnológie SAV²⁴ z roku 2006. Nasledujúce výstupy z výskumov nachádzame však len v podobe menších štúdií.²⁵ Príbehy jednotlivých emigrantov dokumentuje organizácia Post Bellum, ktorá však nie je odbornou orálne-historickou inštitúciou.²⁶ Spomienky emigrantov nachádzame aj v článkoch novin a v memoároch. Tie tvoria dôležitú súčasť pramennej základne pre skúmanie „emigrantskej skúsenosti“.

Reemigráciou zo Západu po novembri 1989 sa v českom kontexte zaoberá primárne Zdeněk Nešpor²⁷ a Madeline Hron²⁸. Štúdie sústrediac sa na návraty

RYCHLÍK. Překračování hranic a emigrace v Československu a východní Evropě ve 20. století. In *Securitas Imperii*, 2016, 29, 2 alebo RYCHLÍK. *Devizové přísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*. Praha 2012.

- 19 MÜCKE. *Šťastnou cestu...?! : proměny politik cestování a cestovního ruchu v Československu za časů studené války (1945–1989)*. Pelhřimov 2017.
- 20 MORBACHER a PEKAROVIČ. Ilegálne úteky z Československa v rokoch 1948 – 1989. In MIKLOŠKO; SMOLÍKOVÁ a SMOLÍK, eds. *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948:1989. (1)*. Prešov 2001.
- 21 ŠPETKO. *Slovenská politická emigrácia v 20. storočí – jej vzťahy k českej emigrácii a k Čechom*. Praha 1994; ŠPETKO. *Lišky kontra ježe. Slovenská politická emigrácia 1948 – 1989 analýzy a dokumenty*. Bratislava 2002.
- 22 LIČKO. *Ako chutí cudzina*. Bratislava 1999.
- 23 BADINSKÁ et al. *Politický exil zo Slovenska po februári 1948 v československom a východoeurópskom kontexte Studenej vojny*. Turany 2021.
- 24 LUTHER, ed. *E/Migrácie a Slovensko: diverzita ako faktor transformácií identít*. Bratislava 2006.
- 25 Napríklad: ŠTEFANČÍK. Emigrácia z Československa v období studenej vojny v modeli push a pull faktorov. In *Studia politica slovacica*, 2015, 1.
- 26 Tá na Slovensku už dnes neexistuje. To ale neznamená, že by orálna história nemala na Slovensku svoje výrazné zastúpenie. Etablovaná je najmä v etnologickom bádani.
- 27 NEŠPOR, *Reemigranti a sociálne sdílené hodnoty*; NEŠPOR. Sociální, pracovní a habitální aspekty reintegrace západních emigrantů do české společnosti. In *Lidé města / Urban People*, 2005, 7, 1; NEŠPOR. The Disappointed and Disgruntled: A Study of the Return in the 1990s of Czech Emigrants from the Communist Era. In *Sociologický Časopis / Czech Sociological Review*, 2002, Vol. 38, No. 6.
- 28 HRON. The Czech Émigré Experience of Return after 1989. In *The Slavonic and East Euro-*

prednovembrových emigrantov konkrétne do slovenskej spoločnosti zatiaľ však takmer úplne absentujú.²⁹

Pamätníci

Pôvodný výstup výskumu má širší bádateľský záber a z podstaty prezentuje plastickejší obraz skúseností pamätníkov s emigráciou (a následnou reemigráciou), než aký umožňuje rozsah a tematické vymedzenie tejto štúdie. Nasledujúca časť poskytuje len stručný prehľad informácií o dôvodoch a priebehu emigrácie, ktoré uviedli v interview. Tieto údaje sú dôležité pre pochopenie kontextu, keďže pamätníci na ne odkazujú v citovaných úryvkoch rozhovorov.

Kamila (*1933 – †2023) emigrovala spolu s manželom a dcérou tesne po vpáde vojsk Varšavskej zmluvy v auguste 1968. Predtým pracovala v Bratislave v rozhlase a v rozhovore uvádza, že bola spokojná. Jej manžel však prišiel o prácu lekárnikom z bližšie nešpecifikovaných dôvodov. Neskôr sa živil predajom zemiakov alebo vianočných stromčekov. Sklamáný zo situácie v krajine chcel odísť, aj pre budúcnosť ich dcéry. Hoci Kamila pôvodne emigrovať nechcela, nakoniec súhlasila a rodina prekročila hranice v aute hneď po 21. auguste. Emigrovali najprv do Kanady, po 10 rokoch sa potom presťahovali do USA.

Ján (*1949) chcel opustiť Československo už od detstva. Pochádza z roľníckej rodiny, ktorej členovia emigrovali za prácou do USA koncom 19. storočia. Časť rodiny sa v USA usadila natrvalo, no časť sa vrátila v roku 1912 a za zarobené peniaze zakúpila pozemky na východnom Slovensku. Vlastníctvo veľkých polí a množstva dobytku sa stalo problematickým v čase kolektivizácie. Pamätník spomína na perzekúciu zo strany režimu voči rodine, ktorá dlho odmietala vstúpiť do družstva. Zároveň hovorí o návštevách strýka Michala, žijúceho v tom čase v New Yorku. Jeho opisy života na Západe boli diametrálne odlišné od ich života v Československu, ako aj od opisu „skazeného Západu“ prezentovaného komunistickým režimom. Uvádza, že sa vždy zaujímal o politiku a postupne si formoval svetonázor, ktorý pre neho nebol zlučiteľný so životom v Československu. Prvý útek plánoval v roku 1965, ďalší v roku 1968, no oba boli neúspešné. Odísť sa mu podarilo až v apríli 1969, a to vycestovaním do Juhoslávie, kde mal kontakty.³⁰ Odtiaľ sa dostal do Rakúska. Po mesiacoch strávených v utečeneckom tábore Traiskirchen sa pomocou katolíckej charity dostal do USA za strýkom.

pean Review, 2007, Vol. 85, No. 1.

29 Výnimkou napríklad: návratom skupiny židovských emigrantov z poaugustovej vlny na Slovensko sa štáti zaoberá štúdia SALNER. Židovská emigrácia zo Slovenska po auguste 1968. In LUTHER, *E/migrácie a Slovensko*.

30 Viac o: PELIKÁN a VOJTĚCHOVSKÝ. Z dovolené do emigrace – Jugoslávie jako tranzitní země pro československé emigranty v období normalizace. In *Paměť a dějiny*, 2019, 02.

Alexander (*1949) uviedol ako hlavný dôvod emigrácie neustále spory v práci. Po absolvovaní základnej vojenskej služby vystriedal 16 zamestnaní, pričom z jedného ho údajne vyhodili už po 20 minútach. Kameňom úrazu vraj boli vždy politické názory. Prvý pokus o emigráciu uskutočnil v roku 1980. Hoci bol ženatý a mal dieťa, jeho manželka s odchodom nesúhlasila, a tak odišiel sám. Plánovaná emigrácia cez Poľsko loďou do Švédska však nevyšla, lebo pamätníka aj s kamarátom niekto udal. Previezli ho do rodných Košíc, kde prebehol súd a Alexander dostal za pokus o opustenie republiky polročný nepodmienečný trest, ktorý si odpýkal v Ilave. Po návrate z väzenia bol údajne opäť sledovaný Štátnou bezpečnosťou a mal ďalšie problémy v práci. Pokus o útek zopakoval tesne pred novembrom 1989, opäť bez rodiny, no s dvoma kamarátmi, tentokrát cez Maďarsko smerom do Juhoslávie. Odtiaľ putoval do Rakúska a neskôr do Talianska.

Júlia (*1950) opustila spolu s rodinou Československo v roku 1986, no tohto rozhodnutiu predchádzali problémy s režimom už od roku 1969, keď sa rozhodli emigrovať jej súrodenci. V tom čase ju čakala maturita a prijímacie skúšky na vysokú školu. Návšteva príslušníkov Štátnej bezpečnosti doma aj v škole však vidinu štúdia medicíny pochovala. Júlia sa zamestnala ako zdravotná sestra. Roku 1980 po narodení tretieho dieťaťa začala s manželom dostávať anonymné výhražné dopisy, v ktorých autor písal o zámere otráviť či zabiť ich deti. Listy údajne chodila vyšetrovať Štátna bezpečnosť, hoci Júlia nikoho o nich neinformovala. Myslí si, že ich posielala práve Štátna bezpečnosť, aby rodinu mohla navštevovať a zisťovať, s kým sa stýkajú. Dohľad a dotieravé otázky opisuje pamätníčka aj pri spomienkach na bohoslužby, ktoré navštevovala pravidelne. Rodina sa niekoľkokrát snažila získať výjazdnú doložku, no podarilo sa im to až v lete roku 1986, keď zanechali v Československu čerstvo postavený dom a odišli na dovolenku do Splitu, z ktorej sa neplánovali vrátiť. Cez belehradskú kanceláriu Vysokého komisára OSN Júlia, jej manžel a ich 4 deti žiadali o azyl.³¹ Smerovať chceli do USA, konkrétne do štátu Michigan, kde žili pamätníčkini súrodenci. Odleteli tam v novembri 1986.

Rozália (*1955) v rozhovore uviedla, že jej rozhodnutie emigrovať bolo spojené výlučne s túžbou po misionárskej činnosti, ktorej sa chcela ako rehoľná sestra venovať.³² Nakoľko chcela pôsobiť v Južnej Amerike, jedinou cestu za tým-

31 Kancelária Vysokého komisára pre utečencov OSN bola zriadená v roku 1981 a predstavovala jednu z možností pre cestu na Západ z Juhoslávie. Väčšina občanov ČSSR, ktorým sa dostalo ochrany od OSN, takto získala politický azyl v USA, Austrálii, Kanade či v niektorých krajinách západnej Európy. Viac v: PELIKÁN a VOJTĚCHOVSKÝ, Z dovolené do emigrace, s. 9.

32 Rozália zložila sľuby u sestier saleziánok v roku 1976, no tajne. V tom čase mali rehoľné rády zákaz prijímať nový dorast. Oblečená chodila v civile. Viac v: DUBOVSKÝ. *Akcia rehoľníčky: Snahy komunistického režimu na Slovensku v rokoch 1949 – 1989 odstrániť do roku 2000*

to snom videla v odchode z Československa. Emigrovať sa jej podarilo cez zájazd do Švajčiarska a Nemecka, na ktorý sa ešte s jednou ďalšou sestrou dostala v roku 1984. V Mníchove sa mali odpojiť od skupiny a kontaktovať slovenského kňaza, ktorý im mal pomôcť dostať sa do Ríma. Sestry sa dostali do Slovenského ústavu Cyrila a Metoda a neskôr do Generálneho domu sestier saleziánok v Ríme.

Jozef (*1960) mal namierené do Ríma, a to taktiež z duchovných dôvodov. Vo veku 25 rokov sa rozhodol, že sa stane kňazom. Už od strednej školy tajne navštevoval saleziánov v Prešove. Objasňuje, že kňazská formácia obnášala opustenie rodiska – buď by šiel na predstavenými vybrané miesto v rámci Československa, alebo by s ich pomocou ušiel a začal formáciu v Ríme. V oboch prípadoch to znamenalo opustiť domov, čo si dlho nevedel predstaviť. Napokon sa rozhodol pre emigráciu, lebo sa mu zdala ľahšia a dobrodružnejšia. Odchod si naplánoval, podobne ako Rozália, cez zájazd. Neúspešne žiadal o vízum do Talianska. Neskôr sa prihlásil cez podnik, v ktorom pracoval, na rekreáciu do Juhoslávie. Prvú absolvoval v roku 1986. Z tej ešte neplánoval odísť, no o rok neskôr sa prihlásil znova, tentoraz pripravený odpojiť sa a ísť vlastnou cestou do Talianska. Urobil tak po dvoch týždňoch. Prechod hranice uskutočnil pešo cez les a dostal sa do Terstu. Odtiaľ sa mu podarilo odcestovať vlakom rovno do Ríma.

Oľga (*1962) je zo skupiny pamätníkov jediná, ktorá Československo opustila legálnou cestou. Ako študentka vysokej školy v rámci brigády na jednej výstave v roku 1985 stretla svojho budúceho manžela, Nemca žijúceho v NSR, ktorý bol na služobnej ceste. Do Bratislavy dochádzal často a po čase začali tvoriť pár. Po roku sa rozhodli pre svadbu. Pre pamätničku to nebola ľahká voľba, hoci sobáš s cudzincom bol legálnou formou vyst'ahovania a návrat do republiky bol povolený, stále to znamenalo odchod od rodiny.³³ Možnosť kedykoľvek ju navštíviť, na rozdiel od zvyšku pamätníkov, jej rozhodovanie ale uľahčovala. Pár sa sobášil v auguste 1986 a v septembri sa pamätnička s čerstvým vyst'ahovateľným pasom presťahovala k Bodamskému jazeru.

Miroslava (*1962) k emigrácii doviedla túžba hrať hokej v zámorí. Ako juniorský reprezentant Československa v ľadovom hokeji nemohol takmer nikam vycestovať, pretože jeho sestra emigrovala v roku 1966, brat s druhou sestrou v 1968 a sestra jeho matky hneď v roku 1948. Opisuje, že vo veku 16 rokov si uvedomil, že ak chce niekam svoju hokejovú kariéru dotiahnuť, bude musieť odísť. Plány mu skomplikoval brat, tiež hokejista, ktorý sa rozhodol rovnako

ženské rehole a kongregácie z verejného života. Martin 2001, s. 297.

33 Sobáš s cudzincom umožňoval v ČSSR legálne vyst'ahovanie z krajiny a zachovanie občianskych práv a výhod (vrátane bezplatnej zdravotnej starostlivosti) pri návrate do republiky. Viac v: BUMOVÁ, Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov, s. 60.

ako pamätník a v roku 1982 ušiel z Fínska do USA. To Miroslavovi definitívne odrezalo cestu na Západ. Povolávací rozkaz na základnú vojenskú službu v ňom umocnil túžbu emigrovať ešte viac, obával sa totiž, že mu dva roky nedovolia hrať. Dodáva však, že si ho v Československu napokon vyhladli skauti zámorskej NHL a ponúkli sa odchod zariadiť. Po Vianociach roku 1985 nasadol na vlak z Košíc do Bratislavy, kde po dohodnutej schôdzke v hoteli Carlton nastúpil do auta s diplomatickou značkou. Hranice prešiel v jeho kufri. V Rakúsku čakal ešte týždeň na vybavenie všetkých potrebných dokladov a potom smeroval na kanadskú ambasádu, odkiaľ jeho cesta viedla rovno na letisko. Po prilete do Kanady sa stretol s bratom, aby sa k nemu pridal a obliekol si dres Toronta.

Róbert (*1963) je vekovo najmladším pamätníkom tohto výskumu, a to nielen ako najneskôr narodený, ale aj ako najmladší emigrant. V čase odchodu mal čerstvých 18 rokov. Rozhodnutie emigrovať vykresľuje ako kontinuálny proces počínajúci útlým detstvom. Oboch rodičov opisuje ako disidentov – otec pracoval v televízii, mama v rozhlase. Po okupácii v auguste 1968 rodina utiekla do Viedne, kde dva mesiace čakala na ďalší vývin udalostí v Československu. Pôvodne mala odtiaľ emigrovať do Austrálie, otec sa však nakoniec rozhodol pre návrat rodiny do ČSSR. Tam čakalo oboch rodičov prepustenie z práce a pamätníka krušné časy v školských laviciach, keďže mal problém dostať sa na akúkoľvek školu. Obával sa, aká budúcnosť ho čaká na základnej vojenskej službe, a tak sa rozhodol, že musí emigrovať ešte pred jej začiatkom. Príležitosť sa mu naskytla, keď ako člen horolezeckej reprezentácie dostal možnosť vycestovať do Švajčiarska na súťaž. Dôležité dokumenty si nechal od kamaráta zabudovať do palubnej dosky auta a s len dva mesiace starým vodičským preukazom sa vydal ako 18-ročný v roku 1982 do Švajčiarska.

Dôvody na odchod z Československa v emigračnej vlne po auguste 1968 bývali mnohokrát označované ako primárne ekonomické, činili tak často aj samotní príslušníci pofebruárovej vlny v snahe dištancovať sa od tých „nesprávnych“ exulantov, resp. emigrantov³⁴, ktorí neodišli „z nutnosti, ale z vlastnej pohodlnosti“.³⁵ Dnešné analýzy pripúšťajú prelínanie týchto (a mnohých ďalších) dôvodov pri rozhodovaní budúcich emigrantov.³⁶ Obdobne to vidíme aj v tejto skupine pamätníkov. Trestný čin opustenia republiky však spôsobil akokoľvek motivovanej emigrácii v princípe rovnaké následky. Dobová propaganda označujúca emigrantov ako „zradcov a špekulantov“, ktorí sa ženú za vidinou „prepychu na Západe“ tiež prirodzene nepripúšťala, že by idea lepšieho života na západ od Československa nemusela stáť len na ekonomickom prílepení, ale

34 K problematike pojmu emigrácia vs. exil viac v: BABINČÁKOVÁ, *Návrat domov?*, s. 11-12.

35 NEŠPOR, *Reemigranti a sociálne sdílené hodnoty*, s. 22-23.

36 VILÍMEK, *Exil a emigrace v letech 1968–1989*, s. 270.

aj na slobode rozvoja v krajine, kde smerovanie človeka nedeterminuje kádrový posudok.

November 1989 – bod zlomu

Udalosti novembra 1989 ktoré spôsobili pád komunistického režimu v Československu, boli neprehliadnuteľné aj za jeho hranicami. Dovtedy sa miestne informačné kanály v západných krajinách venovali Československu zriedka, prípadne vôbec, no o novembrových udalostiach informovali a pamätníci opisujú, že vtedajšie dianie sledovali. Pre **Júliu** to bolo nesmierne emotívne. V USA správy z Československa začala vnímať od Sviečkovej manifestácie:

„Ja som to väčšinou preplakala pri telke, až mi manžel povedal, že mi zakáže pozerat' televízor. [...] A potom v tom 89, tak to sme už prežívali úplne, pretože to už bolo jasne vidieť, že sa všetko rúca a vtedy aj často dávali (prenosy) z tých rôznych ambasád, či z pražskej ambasády. To si pamätám, no tak to sme sledovali a ja som to väčšinou preplakala, pretože som bola tak dojatá, že keby sme boli v tých časoch vedeli, že o tri roky to všetko sa zrúca,³⁷ ale neboli sme proroci.“³⁸

Pamätníčkin manžel nerozumel jej emotívnej reakcii na novembrové udalosti, keďže sa v Amerike mali dobre. Júlia ale dodáva, že neplakala, z toho dôvodu, že by jej bolo za rodnou krajinou bolo ľúto, hoci zároveň v rozhovore uvádza, že sa jej v emigrácii za drobnosťami často cnelo: „Ten domov mi chýbal, chuť domova. Slovenský chlieb, manželovi chýbala treska, pieseň, pečené gaštany [smiech].“³⁹

Na Československo mala ale ťažké srdce, keďže to videla tak, že k emigrácii bola ich rodina dotlačená štátnou bezpečnosťou skrz vyššie spomenuté anonymné výhražné listy. Revolúciu so slzami v očiach sledoval aj **Alexander**, ktorého 17. november zastihol v Juhoslávii, kadiaľ sa snažil emigrovať na Západ. Správy zachytil z televízie vo väzbe, kde niekoľko dní pobýval, lebo ho chytili na juhoslávskej strane bez dokladov: „Tak som na to pozeral, tak mi tiekli slzy. Viete, čo to bolo pre mňa?“⁴⁰

Udalosti novembra 1989 ale v pamätníkovi nevzbudzovali pocit, že by sa mohol vrátiť naspäť. Opisuje, že sa bál zatknutia a ŠtB. Podobne na tom bol aj **Miroslav**, ktorý spomína, že dianie novembra 1989 sledoval v Toronte na kanáli CNN:

„Dávali to na CNN z Bratislavy toto všetko. Tak som to aj ja, správy a tak, trošku sledoval. Veľmi som tomu ani tak nejak neveril. [...] Stále som mal také

37 Pamätníčka naráža na ich emigráciu len 3 roky pred pádom komunistického režimu v Československu.

38 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Júliou.

39 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Júliou.

40 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Alexandrom.

obavy. *Nebol som si istý, že náhodou jak pôjdem naspäť, má čapnú na hraniciach a do basy.* ⁴¹

Obavy zo zatknutia i napriek pádu režimu neboli u emigrantov neobvyklé, rovnako ako tzv. emigrantské sny, ktoré explicitne opisoval Miroslav i **Róbert**. Ten nimi trpí dodnes.⁴² Vo Švajčiarsku „dianie doma“ sledoval cez emigrantské kruhy, v ktorých sa pohyboval: *„Tam človek niečo počul, nejaké informácie. Ale takto z médií moc sa nedalo nič. Vtedy ešte nebol internet. Veľmi, veľmi málo informácií som mal takto akože priamo, lebo nebolo odkiaľ.*“⁴³

V nich sa angažoval dlhodobo, v Bazileji dokonca organizovali akcie a podujatia, medzi nimi aj sviečkový pochod v súvislosti s bratislavskou sviečkovou manifestáciou.⁴⁴ Spomienky na prežívanie novembrových udalostí v rozhovore nereflektuje, hoci predpokladáme, že ich sledoval. Podobnú situáciu pozorujeme aj u **Jána**, ktorý sa k novembru 1989 počas rozprávania nevracia.

Rozália, už oblečená v rehoľnom rúchu, v Ríme pád komunistického režimu sledovala, ako niekoľkí ďalší pamätníci, s nedôverou. Hovorí, že sa v emigrácii bála zmeniť svoj pôvod, nakoľko v Československu bola rehoľnou sestrou tajne a de facto ilegálne. Ľuďom mimo rádu teda hovorila, že je z Poľska. Zakorenený strach opisuje aj pri spomienke na sledovanie správ z domova:

„Tak ja som akože počula, že sa niečo deje, ale stále som tomu nechcela veriť. Ja som bola akosi presvedčená o tom, že ten komunizmus je akýsi nezničiteľný v úvodzovkách. Tak som si to myslela. Neverila som tomu, že by sa to mohlo zmeniť. Aj jedna z predstavených si pamätám, ako mi hovorila: ‚Rozália, uvidíš, že toto padne a už toto a toto sa deje.‘ Také určité informácie mi dávali a ja som jej hovorila, že no ja neviem, či by sa to zmenilo.“⁴⁵

Realistický jej pád komunizmu v Československu prišiel až po istom čase, keď boli správy jednoznačné. **Jozef**, už po prvých rehoľných sľuboch, v Ríme správy sledoval spolu so svojimi saleziánskymi bratmi:

„Tak to všetci burácali, to akože tí chalani talianski nám blahoželali, akože oni boli radi z toho, to sme sa tešili. No kto by sa netešil samozrejme.“⁴⁶

41 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Miroslavom.

42 Ide o sny, v ktorých sa emigrantom zdá, že prebiehajú cez hranice krajiny a popritom ich naháňa pohraničná stráž, lezú cez plot, chytajú ich psi. Prípadne sa im sníva, že sú zrazu naspäť v rodnej krajine, boli im vzaté doklady a nemôžu sa dostať preč. Tento fenomén je opisovaný v mnohých rozhovoroch s emigrantmi, napr. v HAVÁČ. Nelehké návraty: český exil a pád železných opony. In *Studia historica Brunensia*, 2018, 65, 2, s. 182 alebo v memoároch emigranta TOMANOVIČ. *Oči a srdce emigrácie*. Bratislava 1990, s. 30.

43 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Róbertom.

44 Pamätník bol v rámci emigrantských kruhov aj členom tajnej prevádzkovej organizácie, ktorá sa snažila dostať občanov Československa na Západ. Previedol takto do Švajčiarska svojho brata aj s manželkou.

45 Osobný archív autorky: Rozhovor so sestrou Rozáliou.

46 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Jozefom.

Špecifický prípad predstavovali posledné dve pamätníčky. Obe totiž uviedli, že Československo v novembri 1989 navštívili osobne. *Oľga* ako legálne vyst'ahovaná v tom čase náhodne zavítala domov aj s manželom z pracovných dôvodov. Zúčastnila sa demonštrácií na námestí SNP v Bratislave: „*Si pamätám ten paradox, že na tom námestí naozaj bol ten kopec mladých ľudí a nálada, štrngalo sa potom až smerom k Tescu a tam ľudia behali s igelitkami, ako keby sa nič nedialo.*“⁴⁷

Kamila zmieňuje, že v časoch „štrngania kľúčov“ bola v Československu prítomná aj ona, už ako americká občianka. Podrobnosti k získaniu občianstva alebo ceste naspäť do Bratislavy ale neuvádza.⁴⁸ Z pamätníkov nie je jediná, kto sa stal občanom iného štátu. Ján nadobudol americké občianstvo v roku 1971 a Róbert zas švajčiarske, už po páde železnej opony. Dnes má ako jediný z pamätníkov dvojité občianstvo.

Viaceri opisujú v spojitosti s novembrovými udalosťami pocity nedôvery k „dobrým správam“ z Československa. Tá je úplne pochopiteľná. Bez ohľadu na vek, v ktorom uskutočnili emigráciu a na dĺžku času, ktorý v nej strávili, mali všetci dlhoročné skúsenosti s komunistickým režimom, do ktorého reálií sa narodili a ktorého aspekty hrali veľkú (u niektorých výlučnú) rolu v ich rozhodnutí odísť bez vidiny a možnosti návratu. Stretávame sa s reflexiou predstáv o definitívnosti komunizmu v Československu. Aj pri dostatočnom informačnom pokrytí nežnej revolúcie západnými spravodajskými kanálmi, preto u niektorých vznikala skepsa nad vierohodnosťou „správ z domova“ a aj toho, čo z nich pre pamätníkov vyplývalo – zrazu mala existovať možnosť slobodne sa navrátiť.

Bezpečný návrat?

Novembrové udalosti v každom z pamätníkov otvorili otázku návštevy rodnej krajiny, hoci u každého sa tak dialo za úplne iných okolností. Predsa tu však nachádzame isté podobnosti. Ako bolo spomenuté, i napriek vierohodnosti správ o páde komunistického režimu, pamätníci často zmieňujú strach zo zatknutia po návrate. Podľa § 109 trestného zákona 140/1961 Zb. o opustení republiky boli totiž všetci (s výnimkou legálne odchádzajúcej *Oľgy*) odsúdení.⁴⁹ Hoci bol paragraf novelou trestného zákona č. 159/1989 Zb. zrušený, nedostatok informácií v zahraničí, pomalý prenos správ či celkovú nedôveru voči náhlejšej beztrestnosti návratu reflektujú niektorí pamätníci vo svojich výpovediach. *Miroslav* spomína

47 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. *Oľgou*.

48 Pamätníčka bola v čase rozhovoru v pokročilom veku, čo poznačilo jeho koherentnosť aj obsah.

49 Špecifický prípad predstavoval Alexander – za pokus o opustenie republiky bol súdený po neúspešnom úteku a odpykal si zaň polročný trest. Keďže jeho úspešný útek prebehol v novembri 1989, rúcajúci sa režim ho už znovu nestihol odsúdiť. Viac na: Ibadatelná online slovník „opuštení republiky“ [online].

prvotný strach z väzby. S prvou návštevou Československa teda počkal. Hokejovú sezónu 1990/91 odohral aj s bratom v Nemecku a pred Vianocami v roku 1991 sa rozhodli navštíviť Československo, aby videli rodinu, primárne svoju mamu.

„Mal som stále také obavy z toho všetkého, ale tak prišiel som a už to bolo také úplne iné. Už neboli policajti, alebo nemali vtedy takú moc, jak mali niekedy za komunistov, jak to padlo. To už ľudia im nadávali, už sa policajti viac báli ľudí.“⁵⁰

O rok skôr než Miroslav sa do rodnej krajiny navrátil **Ján**, a to po 21 rokoch. Hoci bol americkým občanom od roku 1971, spomína na obrovský strach z návratu, pretože nielenže z rodnej krajiny utiekol ilegálne, ale slúžil aj v americkej armáde, a to počas vojnového konfliktu (aj keď v tom čase už nebol občanom Československa). Na cestu do rodného Strážskeho zobral manželku Jean aj syna Andreja. Cestovali vlakom z Nemecka a v kupé stretli dvoch chlapcov z Texasu:

„Hovorím že: ‚Počívaj, neviem ako to bude, neviem, ako sa budem cítiť. Ale keď prídem ku tej hranici a keď musím vyskočiť z toho vlaku, ta ja vyskočím. Pomožte mojej manželke aj synovi, že by še dostali nazad.“⁵¹

Nakoniec ho prekvapila milá pohraničná kontrola, ktorá ho s úsmevom pustila nazad do Československa. Celé 3 týždne tak strávil so svojou rodinou v Strážskom. Návštevu rodného východného Slovenska dlhší čas odkladal aj **Alexander**. Keďže už raz bol trestaný za nedovolené opustenie republiky, nebol si istý legálnosťou návratu aj napriek tomu, že emigroval tesne pred zrútením komunistického režimu, ktorý si jeho nepovolený odchod sotva stihol všimnúť. Keď sa mu podarilo dostať do Talianska, snažil sa primárne nájsť si zamestnanie a zarobiť peniaze: „*Od piky som začíнал. Tam mi maturitu netrebalo, tam trebalo len tvrdé ruky mať, byť šikovný a robiť, nič iné.“⁵²*

S rodinou bol len v telefonickom kontakte a po čase sa dohodol na stretnutí s manželkou, no na maďarskej pôde. Na prvý návrat sa odvážil až po dvoch rokoch, pozrieť rodinu a presvedčiť sa, „*že eštébáci už neexistujú a skrývajú sa dakde, jak myši pod zemou*“: „*Prišiel som domov, bol som tam skoro týždeň a už som utekal ďalším autobusom do roboty, aby som ju nestratil.“⁵³*

Jozef v kontexte prvej zmienky o možnom návrate spomína na návštevu slovenského provinciála saleziánov ešte 1. novembra 1989, keď spolu hovorili o jeho plánoch do budúcnosti. Prvý raz mu niekto naznačil, že by režim mohol zakrátko padnúť:

„Ja som to nechápal celkom. Je pravda, že pred dvomi rokmi som odišiel, a som nevedel, že to je až tak hej, že by to mohlo spadnúť za 16 dní, ale to mi po-

50 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Miroslavom.

51 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Jánom.

52 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Alexandrom.

53 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Alexandrom.

*vedal, že on by bol radšej, keby som potom sa vrátil. Lebo tu (v Československu) sa budú otvárať domy, keby sa niečo zomlelo na Slovensku a bude potrebovať každého, kto to trošku prešiel tou formáciou takou komunitnou, lebo tuná (v Československu) to tak nebolo.*⁵⁴

Jozef na to nereagoval, keďže mu nepripadal pád režimu v tak krátkom časovom horizonte realistický a navyše mal pred sebou ešte dva roky štúdia. Po páde železnej opony sa mu ale začala ozývať rodina, ktorá ho chcela vidieť:

*„Niektorí mi už písali či telefonovali, že už či na Vianoce neprídem. Hovorím, čo vám šiši či čo [smiech], šak ja tu mám svoju robotu a tak, kde by som teraz chodil. A vôbec, že či sa dá. [...] Tak potom som niekomu z rodiny napísal, že keď si to myslíte, že je to už taká doba, tak mi pošlite záznam o oslobodení od rozsudku, ktorý som mal, lebo som vedel, že som bol odsúdený.*⁵⁵

Po obdržaní písomného rozhodnutia o zrušení rozsudku začal uvažovať o návšteve. Počas letných prázdnin nasadol do autobusu so slovenskými pútnikmi, po páde železnej opony totiž prirodzene vzrástla cirkevná turistika. Príchod bol pre neho pochopiteľne emotívny, nakoľko sa s domovom i rodinou už rozlúčil a nečakal, že sa ešte niekedy uvidia. Posledným pamätníkom reflektujúcim v rozhovore obavy spojené s legalitou návratu bol **Róbert**, ale u neho pozorujeme v kontraste s ostatnými predpokladané problémy v krajine, do ktorej emigroval, nie kam sa vracal. Pamätník objasňuje, že bol v komunite jedným z prvých, kto sa šiel ako turista naspäť pozrieť do Československa, no švajčiarske úrady vraj ešte neboli pripravené na legislatívne zmeny vyplývajúce z pádu komunizmu v Československu. Róbert bol totiž, ako absolútna väčšina emigrantov, politickým azylantom a jednou z podmienok udržania statusu politického azylanta podľa Ženevskej konvencie o právnom postavení utečencov je, že sa daný človek nesmie do krajiny, z ktorej ušiel, dobrovoľne vrátiť.⁵⁶ V prípade návratu totiž zaniká nárok na politický azyl:

*„No a vtedy v 90. roku ja som išiel do Bernu na československé veľvyslanectvo, že či by nebola nejaká cesta, aby som legálne mohol sa vrátiť domov. Aby švajčiarske úrady nevedeli, pretože by ma sankciovali, aj keď už ten režim neexistoval. To všetko už neexistovalo okolo toho, ale legislatíva bola taká, že by som mal problémy teraz nie v Československu, ale vo Švajčiarsku. [...] Tak mi vystavili taký papier, také provizórne vízum pre československé úrady, aby som nemusel ukazovať Nansenov pas ženevský emigrantský. Na ten papier som teda riskol ísť domov.*⁵⁷

Problém ale predstavovala pečiatka z hraničného priechodu Berg, ktorej odťahok v jeho pase by bol dôkazom, že do Československa cestoval. Róbertovi sa

54 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Jozefom.

55 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Jozefom.

56 OSN. Úmluva o právnom postavení uprchlíkú [online].

57 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Róbertom.

podarilo presvedčiť rakúskych aj československých colníkov, aby mu pečiatku nedali:

„Tuto na našich hraniciach v Bratislave na Bergu, tak tam už to bolo také... to bola jedna zábava, chaos, tam to už teda nebol problém, si to prečítali a: ‚Á dobre, môžete ísť.‘ A vrátil som sa naspäť domov. [...] Takto som bol asi tri- štyrikrát. Cez hranice v podstate načierno. Do slobodného Československa zo slobodného Švajčiarska. Ale legislatíva bola ešte taká. Rok to takto fungovalo.“⁵⁸

Reemigranti a Slovensko v 90. rokoch

Dňa 5. januára 1990 sa do dennej tlače dostalo vyhlásenie vlády ČSSR k bývalým československým občanom žijúcim v emigrácii. Prihovárало sa všetkým krajanom, Čechom, Slovákom i príslušníkom národnostných menšín, ktorí chápu ako svoju starú vlasť (či už z nej odišli, alebo sa za jej hranicami narodili) Československo. Zvolávalo takto emigrantov od 30. rokov až po poaugustovú vlnu trvajúcu do pádu komunistického režimu.⁵⁹

„Vláda republiky vysoko oceňuje vaše úspechy vo svete, ktoré mnohých z vás priviedli do kľúčových pozícií vo všetkých oblastiach života. Mládeži a ľudu Československa sa podarilo nájsť stratený kľúč k minulosti i budúcnosti našich národov. V tej bude už len na nás, na našom talente, ume i našej usilovnosti, záležať, či sa Československo stane opäť jednou z najvyspelejších krajín sveta, uznávanou pre jej demokraciu, jej hospodárstvo, jej sociálne vymoženosti i jej vzdelanosť a kultúru. Vláda republiky vás, krajanovia v celom svete, žiada, aby ste zabudli na staré krivdy a podieľali sa svojimi skúsenosťami, kontaktmi i prostriedkami na obnove v duchu nového národného porozumenia. Vašej aktivite nie sú predpisované ani spôsoby, ani kladené medze, všetko je vecou vašej slobodnej vôle a priamej dohody s partnermi, ktorých si u nás sami zvolíte a ktorí budú viazaní len so zreteľom na úžitok, ktorý to prinesie celému spoločenstvu. Vážení krajanovia, svojím vystúpením v novembri a decembri 1989 hlasovala mladá generácia Československa za návrat ideálov slobody a humanity, za život v európskom dome svojich predstáv, ktorý by priblížil vek mieru, sociálnych istôt i duchovného rozkvetu na celom svete. Pomôžte jej preto i vy obnoviť odkaz prvého prezidenta Tomáša Garriqua Masaryka.“⁶⁰

Tento sentiment ale postupne počas nasledujúcich rokov vyprchával, na čo poukazujú práce Zdenka Nešpora či štúdia Madeline Hron. Keďže ekvivalenty

58 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Róbertom.

59 Vyhlásenie ale predniesol Marián Čalfa na tlačovej konferencii už 10. decembra 1989 (ŠPET-KO, *Líšky kontra ježe*, s. 200).

60 *Pravda*, 1990, roč. 71, č. 4, s. 1., 5. 1. 1990.

sústrediac sa na slovenské prostredie doposiaľ nevznikli, budeme využívať ich analýzy a poznatky. Koniec-koncov, začiatok 90. rokov sme prežili ešte v spoločnom štáte, hoci neskorší vývin viedol obe republiky inými smermi. Rozdiely v náladách spoločností potvrdzujú dobové sociologické výskumy. V raných 90. rokoch pozorujeme vzostup nacionalistických a xenofóbnych tendencií, ako reakciu na porevolučnú spoločensko-sociálnu situáciu a následok sklamaní z ponovembrového vývoja.⁶¹ Porevolučná eufória opadala rýchlo: v máji roku 1990 spoločenský vývoj kladne hodnotilo 71 % respondentov a v októbri tento názor zastávalo už len 36 %, pričom v máji 1991 už nespokojnosť s vývojom vyslovovalo 76 % oslovených a len 20 % sa vyjadrovalo pozitívne. O prednostiach komunistického zriadenia bolo v októbri roku 1993 presvedčených cca 64 % oslovených Slovákov, kým v Českej republike ho pozitívne hodnotilo cca 43 % respondentov. Nostalgiu za predošlým režimom sme si držali aj nasledujúce roky, podľa výskumu z roku 2000 bolo 53 % Slovákov presvedčených o jeho prednostiach, kým prednosti v ponovembrovom politickom zriadení videlo 55 % Čechov a opačne to vnímalo 35 % oslovených.⁶² Vo výpovediach pamätníkov pochopiteľne nostalgiu za komunistickým režimom nevidíme, sklamanie z ponovembrového vývoja však áno. Asi najvýraznejšie to pozorujeme u **Júlie**, ktorej návrat do Československa bol nečakane náhly a definitívny. Do rodnej krajiny sa po revolúcii chcela ísť pozrieť, manžel ale záujem nemal, jej však nebránil. Situácia sa úplne zmenila v roku 1992, keď mu bola diagnostikovaná rakovina kože s metastázami v pečeni, s prognózou na zopár mesiacov života:

„Ja som si myslela, že tou emigráciu sme vyriešili všetko a keďže sme už tam žili 5 aj skoro 6 rokov, tak sme vedeli tam žiť a boli sme šťastní... a toto bol úplne veľký škrt cez celé naše plány. A manžel sa ma vtedy spýtal [...] jednoducho sa ma spýtal že: ‚Kde chceš žiť sama s tými štyrmi deťmi a kde myslíš, že prežiješ?‘“⁶³

Pri bolestivej spomienke Júlia dodáva, že sa rozhodla pre návštevu Československa, vo viere, že sa tam manželovi polepší. Ten ale po príjazde skonštatoval, že vracat' sa bola chyba:

„To mi aj povedal, že sme nemali sem ísť, lebo on proste mal iné videnie, ako ja. On bol pragmatik proste, on videl, že síce komunizmus padol, ale hlavy zostali tie isté.“⁶⁴

Prognóza amerických lekárov sa bohužiaľ naplnila a pamätníčkini manžel v januári roku 1993 zomrel. Tu Júlia opisuje ďalší nepríjemný stret s realitou,

61 Tieto tendencie pozorujeme v oboch spoločnostiach, slovenský nacionalizmus a xenofóbia raných 90. rokov však boli často a výrazne prítomné aj priamo v rétorike vládnych strán (napr. Slovenská národná strana) a národných inštitúcií (Matica slovenská).

62 KMEŤ. Politická história a spoločnosť po roku 1989. In *Studia politica Slovaca*, 2015, 8, 2, s. 9.

63 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Júliou.

64 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Júliou.

keď sa snažila získať odškodnenie od štátu. Osoby odsúdené za trestný čin opustenia republiky boli k 1. júlu 1990 rehabilitované zákonom č. 119/1990 Zb. o súdnej rehabilitácii.⁶⁵ Poškodenému vznikal nárok na odškodnenie od štátu, avšak žiadosť bolo nutné podať 2 roky od vstupu zákona do platnosti. Tento termín pamätníčkina rodina zmeškala o tri mesiace. Myslela si, že ak doloží, že to bolo kvôli vážnemu zdravotnému stavu manžela, úrady budú zhovievavé:

„Vtedy som to ešte nevedela pochopiť, lebo som vedela, že sa bijem za svoju vlastnú vec a že chcem, aby mi to vrátili, lenže nakoľko ten reštitučný zákon bol tak nešťastne postavený, že my sme vlastne prišli po termíne, takže z dôvodu nedodržania termínov ma vlastne všade vypoklonkovali, ale v skutočnosti som mala veľmi zlý pocit, že vlastne na tých našich úradoch sa nezmenilo nič. [...] Na Slovensku mi bolo povedané, že nespĺňam podmienku trvalého pobytu, tak ja som sa snažila vybaviť ten trvalý pobyt a som behala po úradoch s tými svojimi kartami všetkými, lebo som si chcela vybaviť občiansky a deti nahlásiť do školy a podobne. Tak ja som chodila vlastne s tým Green Card a s tými dokladmi americkými v kabelke, mňa okradli. Ja som nevedela, že sa tak kradne na Slovensku.“⁶⁶

Na rané 90. roky negatívne spomína aj **Miroslav**, ktorý dodáva, že po prvom príchode mal pocit, akoby sa absolútne nič nezmenilo. Z diania v rodnej krajine bol zhnusený:

„Ludia trošku naberali ten kapitalistický systém no a vtedy tu začali tie mafie a všetko. Vtedy to začínalo, každý chcel byť bohatý, každý. Bola honba za majetkami, za domami, aby každý mal dom. Majetky čo najviac. Všetko sa to tu kradlo, úplne to bolo strašné. A tie streľby, tie mafie, čo to tu boli...“⁶⁷

Vzhľadom na diametrálne odlišnú situáciu v Kanade to bol preňho šok, no zároveň si viac uvedomoval, ako veľmi má rozdielna ekonomická situácia a politický vývoj vplyv na pokoj v spoločnosti a jej celkovú vyrovnanosť. Podobný názor na „divoké deväťdesiatky“ zdieľal aj Alexander, ktorý sa na Slovensku počas prvých návštev necítil dobre. Aj keď sa tešil zo slobody slova, možnosti otvorene pomenovávať veci a ukazovať prstom na bývalých agentov ŠtB, ktorí mu strpčovali život, dianie podľa neho naberalo rýchly spád a on sa nevedel začleniť: *„Veľmi tu rýchlo išlo všetko. Ekonomika išla veľmi rýchlo, každý tu privatizoval hore dole čo chcel, zmätok tu bol.“⁶⁸*

Medzi prvou a druhou návštevou **Jána** ubehlo takmer 5 rokov, vtedy si začal negatívne spoločenské zmeny všimáť aj on: *„Nebolo veľmi dobre tu, všetko sa*

65 Zákon č. 119/1990 Sb. Zákon o súdnej rehabilitácii [online].

66 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Júliou.

67 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Miroslavom.

68 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Alexandrom.

*menilo. Ja som tu bol v Košiciach a tak ma ťahalo sa vrátiť naspäť, ale moja sestra mi povedala: „Dobre, že si odišiel naspäť do Ameriky“, lebo biznis aj toto všetko.“*⁶⁹

Podnikateľské prostredie raných 90. rokov naplno okúsila **Olga**, ktorá po revolúcii aj s manželom postupne smerovala ich obchodné aktivity na Slovensko:

*„Ja som to vtedy volala že džungľový kapitalizmus, pretože to bolo také akože podnikanie hrubými laktami a nijako...akože nejaké pravidlá alebo slušnosť, nevravím že nie vôbec, ale neboli štandardom. [...] Ale ako dalo sa tomu zase rozumieť, pretože to prostredie v Nemecku, tá demokracia, pravidlá hry, biznis, všetko sa formovalo veľmi dlho.“*⁷⁰

Bratislava jej v kontraste s Nemeckom prišla „ufúlaná“, no postupom času sa situácia začala meniť a to ju tešilo. Pozitívnejšie vývoj postkomunistickej slovenskej spoločnosti s odstupom času reflektuje **Róbert**. V kontraste s niektorými výpoveďami pamätníkov, ktorí v raných 90. rokoch mali pocit, že sa ešte nezmenilo nič, alebo len veľmi málo, pre Róberta to bola úplne nová realita. Pripisuje to aj faktu, že odchádzal veľmi mladý a celý svoj dospelý život dovtedy prežil v úplne inom systéme krajiny s inou mentalitou:

*„Ja som odišiel z niečoho úplne iného a vrátil som sa do úplne niečoho iného, vrátil som sa na Slovensko medzi Slovákov, medzi tú mentalitu. Ale bol to úplne iný systém, úplne iný štát, úplne všetko všetko bolo iné, ale malo to ešte také torzo a fragmenty z toho starého režimu. Jasné, vybudovať nový štát, to nie je také jednoduché, to nejde zo dňa na deň. To ako sa to spravilo na Slovensku, tak to je ešte senzacionálne, jak rýchlo to vyšlo. Napriek všetkým ťažkostiam, mohlo to ísť aj rýchlejšie. Lenže tie zbytky bolo treba tiež odbúrať. Tie museli sa tiež nejakou prirodzenou formou pominiť.“*⁷¹

Úplne odlišne sa na svoju situáciu dívala **Kamila**. Tá sa síce explicitne nevyjadrovala k politickej či spoločenskej situácii, spomínala ale s veľkou eufóriou na návštevy rodnej krajiny. V 90. rokoch začala o svojich spomienkach a skúsenostiach v emigrácii písať knihy a dodáva, že boli veľmi úspešné. Krstila ich vždy na Slovensku a cestovala s nimi po besedách, periodicky ale lietala naspäť do Ameriky, kde mala s manželom realitný biznis. Blízkyh z Ameriky pozývala na Slovensko, aby im ukázala krajinu, blízkyh zo Slovenska zas ukazovala Ameriku: *„Vrátila som sa do Ameriky, robila, písala a zase som išla domov. [...] veľa som sa vracala domov, aspoň raz, dva razy do roka. [...] Zaťa som vzala,*

69 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Jánom.

70 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Oľgou

71 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Róbertom.

*lebo to je Američan, do Vysokých Tatier; aby ten Američan videl naše krásne Tatry.*⁷²

Na toto obdobie spomína ako na najkrajšie v živote. V rozhovore tiež zmieňuje, že bola pozvaná dokonca do prezidentského paláca a jej úspechy v podnikaní zaujímali širokú verejnosť: „*Vždycky na besede (sa pýtali), že či je to pravda, či může jeden člověk tam dosáhnout po desiatich letech, po pátáctich, po dvadsiatich takýto úspěch.*“⁷³

Ideu „úspešného emigranta“, ktorý na Západe začínal úplne od začiatku s takmer nulovými finančnými prostriedkami a dosiahol tvrdou prácou obrovský úspech vidíme často akcentovanú v slovenskej dennej tlači raných 90. rokov.⁷⁴ Prechod na trhovou ekonomiku zapríčiniť (a zároveň nutne potreboval) nárast záujmu o súkromné podnikanie, s ktorým ale v čerstvo postkomunistickom Československu (a tu konkrétne na Slovensku) malo skúsenosti len minimum ľudí. Príbehy úspechu Slovákov v emigrácii teda plnili trojitú úlohu – prinášali správy o úspešných Slovákoch za hranicami, ktorí mali „Slovensko stále v srdci“ a mohli tak poslúžiť ako objekty národnej hrdosti. Zároveň prinášali nádej na veľké investície, ktoré krajina očakávala aj potrebovala a v neposlednom rade slúžili ako reklama na kapitalizmus. Podľa Nešpora ale úspešní emigranti budili v domácom obyvateľstve skôr závisť a nevraživosť.⁷⁵ Kamilina skúsenosť sa preto v tomto kontexte javí ako výnimka.

Štúdie Zdeňka Nešpora aj Madeline Hron sa zhodujú na tom, ako česká spoločnosť reagovala na návrat emigrantov zo Západu po novembri 1989. Komunistický režim sa od počiatku snažil dať slovu „emigrant“ negatívny náboj. Mali to byť špekulanti, dobrodruhovia, kriminálnici, zradcovia, prípadne klérofašisti či agenti CIA. Miera a forma negatívnych prívlastkov závisela od konkrétneho obdobia. Najsilnejšie snahy o očierňovanie emigrujúcich vidíme v 50. rokoch, v druhej polovici 60. rokov potom mali klesajúcu tendenciu, no po roku 1970 opäť nabrali silu pred dvoch dekád.⁷⁶ Po nežnej revolúcii táto rétorika zo strany režimu vymizla a naopak, očakávalo sa, že títo ľudia sa budú spolupodieľať na budovaní demokracie a kapitalizmu.⁷⁷ Z mysle obyvateľov Československa sa

72 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Kamilou.

73 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Kamilou.

74 Ucelená analýza zatiaľ neexistuje, no nachádzame pomerne vysoké množstvo takýchto článkov v prvom roku po revolúcii, napr.: *Hlas ľudu*, roč. 36, č. 242, 15. 10. 1990, s. 3; *Hlas ľudu*, roč. 36, č. 262, 8. 11. 1990, s. 2-3; *Hlas ľudu*, roč. 36, č. 235, 6. 10. 1990, s. 5; *Pravda*, roč. 71, č. 63, 15. 3. 1990, s. 5; *Smena*, roč. 43, č. 6, 8. 1. 1990, s. 3; *Smena*, roč. 43, č. 59, 10. 3. 1990, s. 3; *Smena na nedelju*, roč. 24(42), č. 10 (58a), 9. 3. 1990 a mnohé ďalšie.

75 NEŠPOR, *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty*, s. 59.

76 ŠTEFANČÍK, *Emigrácia z Československa v období studenej vojny v modeli push a pull faktorov*, s. 44.

77 Pozri: Vyhlásenie vlády ČSSR citované vyššie aj HRON, *The Czech Émigré Experience of*

ale nevytratil najsilnejšie akcentovaný prívlastok, ktorým režim častoval tých, čo sa rozhodli odísť – zradcovia. Ľudia mali pocit, že emigranti ich zradili svojím odchodom a vybrali si tú „jednoduchšiu cestu“, kým oni boli nútení zotrvať a znášať miestne pomery. V spoločnosti teda nevzbudzovalo nadšenie, keď sa títo ľudia po novembri začínali znovu objavovať a s blahosklonným postojom sa snažili pozdvihnúť úroveň rodiacej sa demokracie a kapitalizmu.⁷⁸ Náraz reemigrantov na realitu potom v mnohých prípadoch viedol k opätovnej emigrácii.⁷⁹ Hoci o slovenskej spoločnosti v týchto otázkach doposiaľ nemáme štúdie, je malá pravdepodobnosť, že by nálady v nej boli diametrálne odlišné,⁸⁰ aj keď robiť definitívne závery bez dôkladnej analýzy nie je možné.⁸¹ Ilustratívne k podobnosti s českými reáliami ale môžeme pozorovať pomerne cynické zhrnutie situácie ohľadom slovenskej reemigrácie z pera Jaroslava Straku:

„Naivné predstavy na novembrovom Slovensku roku 1989 o záplave dolárov vo forme investícií, o veľkej pomoci a podpore praskli ako bublina. Emigranti zahrli svoje divadielko, sem-tam okradli Slovensko a odplávali za veľkú mláku. Domácim pripadali čudne, s archaickou slovenčinou, s ekonomickou i duchovnou chudobou, s nechápaním slovenských problémov. S prekvapením zistili, že ich nikto veľmi nevíta, že nedostanú žiadne funkcie, že ich názory vyvolávajú súcitné úsmevy a že ich vlastne nikto nechce. Opäť zostali za dverami, lebo nespĺňali to, čo Slovensko od nich očakávalo. Slovenská bieda je už taká.“⁸²

Záverom tejto časti spomenieme špecifickú skúsenosť s postkomunistickou slovenskou spoločnosťou, ktorú mali pamätníci z cirkevných komunít. Tie zažívali po revolúcii obnovu, na ktorej realizáciu ale boli potrebné aj skúsenosti ľudí, čo neprestali žiť rehoľným životom. To ale bolo možné len za hranicami Československa. Návrat „stratených bratov a sestier“ bol teda vítaný. **Jozef** sa ako budúci katolícky kňaz vrátil z emigrácie do saleziánskej komunity, aby ju pomohol po 40 rokoch prerušenia činnosti budovať od základov:

„Ďalšia vec, ktorá tam bola ešte, bolo to, že Taliansko malo svoju tradíciu od don Bosca a tu bola 40 rokov prerušená. A teraz to všetko nanovo treba budovať. Takže aj to tak vstupovalo [do rozhodovania], keď som rozmýšľal, že prídem

Return after 1989, s. 50.

78 HRON, The Czech Émigré Experience of Return after 1989, s. 51.

79 NEŠPOR, *Reemigranti a sociálne sdílené hodnoty*, s. 59.

80 Riešitelia budúcich výskumných úloh by mohli riešiť otázku, ako a či sa častá skúsenosť v slovenských rodinách s emigráciou jej príslušníkov do USA v minulosti odrážala na celospoločenskej nálade pri návrate reemigrantov zo Západu.

81 Stručné zhodnotenie slovenskej (nielen) politickej reemigrácie po novembri 1989, zhodujúce sa vo všeobecných bodoch s českým badáním, ale ponúka Jozef Špetko: ŠPETKO, *Líšky kontra ježe*, s. 200-204.

82 Pôvodne súčasť recenzie na knihu Imricha Kružliaka: Úteky z tiesne: V tóni dvoch totalít. In *Slovenské pohľady*, 2004, 1, s. 133-134.

naspäť. Ale čo tam nájdem, hej? Ako salezián, že teraz tí bratia, ktorí sú poschovávaní po bytoch teraz pôjdu do domov a budú musieť tvoriť komunitu, najprv tie domy opravovať a tak, že na to sa človek tiež musel pripraviť. ⁸³

Po príchode spoznával skúsenosti mladých bratov saleziánov, ktorí preživali formáciu v tajnosti. K samotnému priebehu budovania saleziánskej komunity na Slovensku ale viac nedodáva. **Rozália** celé 90. roky prežila ešte v Taliansku, na Slovensko sa vrátila až v roku 2001 za podobným účelom. V tom čase už mali saleziánky rehoľné domy a komunita fungovala, provinciálna predstavená ju ale požiadala o pomoc pri starostlivosti o staršie sestry:

„Som si to tak premýšľala, že naozaj nebolo by zlé, že by som sa vrátila. Potom som si aj tak myslela... tieto staršie sestry, ktoré mi vlastne na začiatku pomáhali, teraz oni potrebujú pomoc, tak zasa by som im ja mohla pomáhať. ⁸⁴

Definitívny návrat?

V našej skupine pamätníkov pozorujeme jeden spoločný menovateľ pri uvádzaní motívov na návštevu Československa po páde železnej opony a tým je neprekvapujúco rodina.⁸⁵ V čase prvých návštev ale mnohí ešte vôbec nepremýšľali nad tým, že by sa na Slovensko vrátili nadobro. Tento proces pre každého trval rozdielny čas a mal rozdielne dôvody, u väčšiny trvalému usadeniu predchádzali roky občasných či pravidelných návštev rodnej krajiny. Špecifickým prípadom je Rozália s Jozefom, u ktorých návrat nastal po dohode s predstavenými príslušných reholí a nebol ovplyvnený vlastným rozhodovaním v takej miere ako u ostatných. **Jozef** tak učinil najskôr zo všetkých, vrátil sa v roku 1991. Krátky pobyt v zahraničí pre neho návrat výrazne uľahčoval:

„Ja som tam ani dlho nebol. Tak možnože aj dobre, lebo keby som tam bol dlhšie, tak možno by som povedal, že ja radšej už zostanem tu, hej, že už som tu zvyknutý. Ale to, že to boli len vlastne štyri roky, tak to bolo tak krátko, že som sa vlastne nemal problém začleniť znova do toho života tu. ⁸⁶

V pozoruhodnom kontraste stojí výpoveď **Jána**, ktorý strávil v emigrácii najdlhší čas a vrátil sa zo všetkých najneskôr. Po jeho návšteve v roku 1995 sa na dlhý čas vrátil naspäť do USA, nakoľko mal pocit, že jeho rodina sa veľmi zmenila a on bol mimo Slovenska až príliš dlho. Znovu pricestoval až v roku 2013 a vtedy ho zavolali spolužiaci na stretávku zo strednej školy: *„Tak som prišiel a už som sa nechcel vrátiť do Ameriky. Toto Slovensko ma tak začalo ťahať naspäť, že si to nevieš predstaviť a ja ti to neviem vysvetliť.* ⁸⁷

83 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Jozefom.

84 Osobný archív autorky: Rozhovor so sestrou Rozáliou.

85 U pamätníkov z cirkevných komunít síce hrá primárnu rolu rozhodnutie predstavených rádu, no téma rodiny sa objavuje aj u nich.

86 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Jozefom.

87 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Jánom.

Postupne začal uvažovať o úplnom návrate na Slovensko, kam v roku 2017 na mesiac vzal aj manželku Jean. Cestovali po celej krajine a zhodli sa na tom, že sa tu usadia. Postupne predali v Minnesote dom, obchod aj všetko ostatné vlastníctvo a vydali sa na cestu po Európe. Zakotvili v Košiciach, kde od roku 2019 žijú dodnes. Ján sa tam presťahoval po skoro 50 rokoch. Návrat vníma ako osudový, mnoho členov rodiny sa totiž z USA naspäť na Slovensko vrátiť nestihlo:

„Moj ujo Janko čo postavili ten dom, ujo Mišo, obidvaja chceli prísť naspäť domov, a hlavne Mišo čo še nikdy neoženil, chcel prísť a nevyšlo mu to. Zomrel tam sám u starobincu. A ja som tu. Ja som doma. Ja už môžem umrieť teraz, už som doma. A to tu lásku čo ja mam, moja žena pomaly, pomaly začína chápať. Idzeme do Košic, idzeme do mesta a ja si tam šednem u parku pri fontáne. A len tam sedziš a drimeš. Rozumieš?“⁸⁸

Túžba návratu domov bola silno prítomná aj vo výpovedi **Kamily**, ktorá roky žila „rozkročená medzi dvoma krajinami“ a usadila sa na Slovensku na dlhší čas. Dcéra s rodinou však ostala žiť na Floride, a tak návštevy prebiehali raz na Slovensku, raz v USA. Túžbu ostať na Slovensku natrvalo ale prekazila pandémia covidu v roku 2020, keď sa Kamila presťahovala kvôli zhoršenému zdravotnému stavu za dcérou: „*Všetko sa polámalo a skončilo, keď došla tá choroba.*“⁸⁹

V čase rozhovoru návrat do Ameriky sčasti ľutovala, keďže mnoho jej priateľov ostalo za oceánom a už sa s nimi nemala ako stretnúť. V kontakte ostali už len cez email. Zároveň mala na Floride všetkých svojich doktorov a kvôli vysokému veku nepredpokladala, že sa jej na Slovensko ešte podarí dostať. To sa bohužiaľ potvrdilo, nakoľko Kamila v júni roku 2023 zomrela. V rozhovore ale vyslovila pranie byť na Slovensku pochovaná.

Posledný z pamätníkov, ktorý svoju reemigráciu pripisuje istej potrebe „návratu sa domov“, je **Róbert**. Aj u neho duševný proces reemigrácie trval dlhé roky. Po páde železnej opony sa mu vo Švajčiarsku podarilo získať občianstvo. Spomína, že mal dobrú prácu, v ktorej sa mu darilo, ženu a dieťa, priateľov. Cítil sa tam spoločensky akceptovaný aj zabývaný. Postupom času mu ale veci prestávali dávať zmysel a dodáva, že ho „pocit domoviny“ neopustil. Na Slovensko sa periodicky vracal, o návrate uvažoval často, no vedel, že by to znamenalo znovu opustiť jeden život, ktorý si už vybudoval vo Švajčiarsku. Reemigrácia bola pre neho vo výsledku ťažšia ako emigrácia. V istom bode sa rozhodol pre definitívny návrat. Rozviedol sa s manželkou, na Slovensku kúpil dom a v roku 2010 sa tam natrvalo presťahoval. Rodinné väzby v rodnej Bratislave už neexistovali, rodičia boli po smrti a brat ostal vo Švajčiarsku, Róbert sa tak usadil v Banskej Štiavnici, kde mal kamarátske väzby z mladosti.⁹⁰ Po návrate ale zistil, že ho už spoločnosť ako Slováka neberie:

88 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Jánom.

89 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Kamilou.

90 Po čase sa za ním presťahovala jeho dcéra zo Švajčiarska.

„*To bola tragédia. Tam ste bol väčšinou vždycky Slováč [..] a vrátil som sa naspäť a zistil som, že tu pre Slovákov som Švajčiar. A to bolo psychicky tak vnútorne to najhoršie a tragické, že v podstate vrátil sa človek domov a stratil úplne všetko. Nakoniec si nebol ani to, ani to. Tu vás volali Švajčiar. A tak. Všade problémy s tým. Že kde ste, kto ste [..] Príklad poviem. Idete si prihlasovať auto na slovenské značky: ‚Áno, vy teraz prihlasujete prvé svoje auto?‘ ‚Ti ľudia nevedia kto ste, čo ste: ‚Kde ste bol?‘ ‚prídete na sociálnu poisťovňu: ‚Vy ste kto? Kde ste bol doteraz?‘ ‚No viete [smiech] alebo zdravotnú poisťovňu: ‚Kde máte kartu zdravotnú?‘ ‚Nemám lebo viete takto...strašne ťažko sa vysvetliť.‘“⁹¹*

Pamätník má pre tieto reakcie pochopenie, keďže chápe, že predstavoval pre úrady nekonvenčný prípad. Bol Slováč, rozprával po slovensky a nebolo na ňom cudzinu vôbec „počuť ani vidieť“, napriek tomu pre inštitúcie de facto neexistoval, keďže odišiel čerstvo plnoletý. Špetko opisuje takúto situáciu ako návrat do „tretieho domova“, teda prípad, keď reemigrácia končí rovnakým kultúrnym šokom ako pôvodná emigrácia.⁹² Róbert ale v rozhovore pripomína, že je rád, že sa vrátil domov: „*Lebo som Slováč. To človek nevymaže, to v človeku zostane jednoducho. U niekoho menej a u niekoho viac. [..] Domov je len jeden.*“⁹³

Tento názor ohľadom singulárneho domova z pamätníkov ale zastával ako jediný. Všetci ostatní opisovali pocit domova aj v emigrácii, hoci mal inú podobu. Vzťahoval sa skôr na konkrétne osoby, dom či komunitu. Mal menší rozsah, kým po návrate mohol predstavovať celú krajinu. Jediný prípad, keď pozorujeme po návrate pocit úplnej straty domova predstavuje skúsenosť **Júlie**, ktorá túto stratu pripisuje smrti manžela:

„*Domov som už prakticky nikdy viac nemala taký ako predtým, keď sme odchádzali, pretože vtedy sme mali ten rodinný dom,⁹⁴ z ktorého sme sa veľmi tešili. [..] To bol vlastne domov, lebo sme boli všetci pokope. [..] Domov sa už nikdy nevrátil, lebo mne tak strašne chýbal ten manžel.*“⁹⁵

Nakoľko o svoj majetok v Československu emigráciou prišli a nárok na odškodnenie od štátu im nebol priznaný, rodina po príchode nazad nemala kde bývať. Pamätnička tak bývala po manželovej smrti aj s deťmi dlhý čas u svokrovcov. Deti zas prežili svoje formatívne roky v USA a prechod na slovenský školský systém bol pre nich náročný. Spiatočná letenka do USA pre Júliinu rodinu platila rok, pamätnička ju ale nikdy nevyužila, nakoľko manžel bol pochovaný na Slovensku a v rozhovore bolestivo dodáva, že už potom odísť nedokázala. Finančne

91 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Róbertom.

92 ŠPETKO, *Lišky kontra ježe*, s.27.

93 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Róbertom.

94 Hovorí o rodinnom dome, ktorý s manželom postavili pred odchodom do emigrácie a ktorý po ich emigrácii prepadol štátu. Pamätnička ho po návrate nedokázala získať naspäť.

95 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Júliou.

napokon rodine pomohla manželova životná poisťka, o ktorej pamätníčke dali vedieť americké úrady. Začiatky v staronovej krajine boli pre rodinu veľmi náročné. Spomína, že sa cítila ako cudzinec vo vlastnej krajine a na úradoch ľudia nechápali, prečo sa vôbec vracala:

„To ma mrzí vlastne doteraz, že žijeme tu 30 rokov a nedostala som žiadne odškodnenie. Tie rozhovory ja vlastne poskytujem len kvôli tomu, že aby vedeli ľudia, ako sa ublížilo ľudom. [...] Určite keby som vedela, čo ma tu čaká a že ma nikto nepochopí, že naša politická situácia sa bude veľmi dlho vyvíjať a že nás budú zaťažovať svojimi pletkami, tak keby som len štvrtinu z toho vedela, určite sa nevrátim.“⁹⁶

Dnes z odstupom hovorí, že na rodnú krajinu napriek tomu nezanevrela. Spomína však na Ameriku rovnakým spôsobom, akým spomínala v emigrácii na Slovensko. Problémy s re-adaptáciou v domovskej krajine uvádza aj **Rozália**, hoci mali výrazne miernejšiu podobu. Jej návrat v roku 2001 znamenal príchod po 19 rokoch nepretržitého života v Taliansku. Zvykanie na staronové prostredie jej trvalo dosť dlho:

„Asi po mesiaci už som myslela, že zasa by som sa asi vrátila naspäť radšej. Ale postupne potom som sa do toho vžila. Dalo mi to zabrať. [...] Napríklad mi hovorili: ‚No ty máš ešte aj prízvuk taliansky‘ alebo niektoré veci mi pripomenuli: ‚Nemysli si, že toto je tak ako v Taliansku!‘ Tak to mi niekedy potom tak nedobre padlo.“⁹⁷

Fenoménu pocitu cudzinca po návrate z emigrácie označujeme dnes ako tzv. „reverse culture shock“⁹⁸ a vo výpovediach jeho charakteristiky explicitne zmieňuje tretina pamätníkov. Jedná sa o kultúrny šok, ktorý zažíva reemigrant po návrate do domovskej krajiny, z ktorej na dlhú dobu odišiel. Čas sa ale nezastavil momentom jeho odchodu, krajina sa menila (hoci navonok to môže negatívne pôsobiť tak, že sa vlastne nezmenilo nič) bez neho. Rozdiel medzi ideou a realitou prostredia, do ktorého sa emigrant vracia, tak spôsobuje psychickú nepohodu, ktorá je znásobená hostilitou domáceho obyvateľstva voči reemigrantom.

Pri rozhodovaní o definitívnom návrate na Slovensko hrala u pamätníkov veľkú rolu rodina a práca. **Alexandra** doviedol k trvalému návratu v roku 2001 zdravotný stav jeho mamy. Dovtedy medzi Talianskom a Slovenskom pendloval, pracoval ale v Taliansku. Brával so sebou aj rodinu, aby dohnal zameškaný čas, ktorý s nimi nestihol stráviť. Keď jeho mame diagnostikovali Alzheimerovu chorobu, vrátil sa, aby ju doopatroval:

96 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Júliou.

97 Osobný archív autorky: Rozhovor so sestrou Rozáliou.

98 VATHI. The interface between return migration and psychosocial wellbeing. In KING and VATHI, eds. *Return Migration and Psychosocial Wellbeing: Discourses, Policy-Making and Outcomes for Migrants and their Families*. New York 2017, s. 3.

„Kvôli nej som prišiel naspät', vybavil som jej súkromné sanatórium, tam som chodil trikrát týždenne ju navštevovať [...] Mňa len poznala, nikoho iného, len mňa. Musel som ju dochovať.“⁹⁹

Miroslav hral do roku 1993 hokej za Nemecko, na pol sezóny sa potom dočasne presunul do Košíc. Natrvalo sa tam ale presťahoval až v roku 1999, keď získal príležitosť profesionálne hrať aj napriek vyššiemu veku:

„Tak som sa rozhodol, tak tu som kvôli hokeju, lebo tak by som musel inú robotu robiť. A tú som mal aj ako tú šancu ešte stále hrať hokej. Takže som si predĺžil svoju hokejovú kariéru.“ [...] Domovina jasné, že je domovina, a tak som tu chcel žiť už, aj zostať tu. Už sa mi nechcelo chodiť po svete. Dosť som sa nabehal po svete, dosť som prešiel celý svet.“¹⁰⁰

Práca hrala veľkú rolu i u Oľgy, ktorá sa vrátila v roku 1995 aj kvôli podnikaniu. Zmena podnikateľskej etiky oproti Nemecku pre ňu bola šokom, no problémy spojené so statusom reemigrantky „zo Západu“ v rozhovore nespomína. Tiež dodáva, že sa na Slovensku cítila viac schopná niečo zmeniť:

„Ja som sa potom aj v '98. začala tak politicky angažovať, lebo pre mňa ten hlavný pocit bol, že tu ako viem asi niečo ovplyvniť, kým v tom Nemecku som bola taká kvapka v mori.“¹⁰¹

Politické angažovanie ponovembrových reemigrantov sa nestretávalo často s nadšenou reakciou domácej spoločnosti. Predpokladáme ale, že nakoľko pamätníčka pôsobila v oblasti ženských práv, prostredie aktivizmu mohlo byť menej hostilné voči „skúsenostiam zo Západu“ než iné odvetvia.

Záverom

Pre pamätníkov bol november 1989 emotívnou záležitosťou, ktorá postupne naštartovala proces reemigrácie trvajúci v niektorých prípadoch obdobnú či dlhšiu dobu, než akú strávili nepretržite v emigrácii. Pád železnej opony ale nebol hneď signálom k návratu, dokonca ani k návšteve. Tie sa uskutočňovali prevažne z rodinných dôvodov a v jednom prípade sa táto návšteva nečakane zmenila na definitívny návrat. Tretina pamätníkov v rozhovore uviedla ako hlavnú motiváciu reemigrácie potrebu „vrátiť sa domov“, s výnimkou jedného pamätníka ale všetci uviedli, že pocit domova v cudzine nestratili, len sa zmenila (a zároveň zmenšila) jeho podoba. U väčšiny pocit znovunadobudnutia domova súvisel s prítomnosťou rodiny a priateľov. Pamätníčka, ktorá náhle stratila člena rodiny, sa práve z tohto dôvodu už „doma“ nikdy necítila. Ako ďalšie motivácie k návratu uvádzali pamätníci pracovné a rodinné dôvody. K reáliám 90. rokov na Slovensku sa vyjadrovali prevažne negatívne, časť to odradilo od skoršej reemigrácie. Pozoru-

99 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Alexandrom.

100 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Miroslavom.

101 Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Oľgou.

jeme zmienky o problémoch s readaptáciou, označované ako reverzný kultúrny šok. Poznatky z doterajších výskumov (Hron, Nešpor, čiastočne Špetko) západnej reemigrácie do Československa po novembri 1989 hovoria o nevraživosti domáceho obyvateľstva k vracajúcim sa emigrantom, hostilnom prostredí pre ich snahu o podnikateľskú či politickú činnosť a dezilúziu z „návratu domov“, ktorá často viedla k opätovnej migrácii. Tieto poznatky sa príliš nezhodujú s výsledkami výskumu, a to pravdepodobne z týchto dôvodov: 1. časť pamätníkov reemigrovala dlhé roky po páde komunistického režimu. Spoločnosť sa medzitým menila a negatívne nálady voči vracajúcim sa emigrantom pravdepodobne ochladli. 2. Väčšina ilegálne emigrujúcich pamätníkov neprišla svojím odchodom o žiaden osobný majetok, za ktorý by mohla požadovať od štátu odškodnenie. Vyhli sa tak zdĺhavej byrokracii a negatívnym skúsenostiam na úradoch, kde sa mohli potýkať s nevraživou reakciou. 3. Emigranti z reholí žili v čiastočne uzavretej komunite, ktorá prevažne vítala a potrebovala skúsenosti tých, čo žili rehoľným životom v dobách, keď bol v Československu značne alebo úplne zamedzený. Ich príchod bol teda žiadaný a názorová mikroklíma vnútri komunity nebola v takej miere ovplyvnená väčšinou spoločnosťou.¹⁰² 4. Reemigranti, ktorých skúsenosti sa zhodujú s vyššie uvedenými poznatkami o nepriateľskom privítaní a dezilúzii z návratu, mohli jednoducho emigrovať znovu. Do takéhoto výskumu sa tak nemajú ako dostať. Anekdotalne to potvrdzuje jediná vyslovená negatívna skúsenosť úplne sa prikláňajúca k záverom doterajšieho bádania, keď pamätníčka návrat ľutuje a mrzí ju, že opäť neodišla.

Tento výskum nepracoval s reprezentatívnou vzorkou pamätníkov v dostatočnom počte na to, aby mohol vyvodzovať obecné závery, to ale ani nebolo jeho zámerom. Priniesol analýzu spomienok slovenských reemigrantov, ktorá môže pomôcť pri bádani v doposiaľ takmer neskúmaných reáliách návratu politicky neaktívnych emigrantov do postkomunistickej slovenskej spoločnosti.

O autorovi / About the author

Mgr. Martina Babinčáková

Historický ústav FF MUNI

Arne Nováka 1, 602 00 Brno

Česká republika

e-mail: 463716@mail.muni.cz

<https://orcid.org/0009-0009-3947-2869>

102 Zároveň u členov cirkevných spoločenstiev predpokladáme nižšiu mieru kritiky voči „vlastným“.

Zoznam použitých prameňov a literatúry / List of references and literature

Primárne zdroje/Primary sources

Orálne-historické pramene

- Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Alexandrom vedený Martinou Babinčákovou, Košice 10. 3. 2022.
- Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Jánom vedený Martinou Babinčákovou, online 26. 3. 2022.
- Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Jozefom vedený Martinou Babinčákovou, Veľký Biel 7. 4. 2022.
- Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Júliou vedený Martinou Babinčákovou, Bratislava 24. 2. 2022.
- Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Kamilou vedený Martinou Babinčákovou, online 16. 3. 2022.
- Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Miroslavom vedený Martinou Babinčákovou, Košice 11. 3. 2022.
- Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Oľgou vedený Martinou Babinčákovou, Bratislava 24. 2. 2022.
- Osobný archív autorky: Rozhovor s p. Róbertom vedený Martinou Babinčákovou, Banská Štiavnica 1. 4. 2022.
- Osobný archív autorky: Rozhovor so sestrou Rozáliou vedený Martinou Babinčákovou, online 19. 1. 2022.

Dobová tlač/ Press

- Hlas ľudu*, roč. 36, č. 235, 6. 10. 1990, s. 5.
roč. 36, č. 262, 8. 11. 1990, s. 2-3.
roč. 36, č. 242, 15. 10. 1990, s. 3.
- Pravda*, roč. 71, č. 4, s. 1, 5. 1. 1990.
roč. 71, č. 63, 15. 3. 1990, s. 5.
- Smena na nedelu*, roč. 24 (42), č. 10 (58a), 9. 3. 1990.
- Smena*, roč. 43, č. 59, 10. 3. 1990, s. 3.
roč. 43, č. 6, 8. 1. 1990, s. 3.
- STRAKA, Jaroslav. Recenzia Úteky z tiesne: V tóni dvoch totalít. In *Slovenské pohľady*, 2004, 1, s. 133-134.

Publikované pramene / Published editions

- TOMANOVIČ, Zoltán. *Oči a srdce emigrácie*. Bratislava: Obzor, 1990.

Sekundárne zdroje / Secondary sources

Monografie a zborníky ako celok / Monographs

- BABINČÁKOVÁ, Martina. *Návrat domov? Perspektíva emigrantov vracajúcich sa do Československa po roku 1989*. Magisterská diplomová práca. Masarykova univerzita. Brno 2022.
- BADINSKÁ, Mária ed. *Politický exil zo Slovenska po februári 1948 v československom a východoeurópskom kontexte Studenej vojny*. Turany: Tlačiareň P+M, 2021.

- BYSTRICKÝ, Valerián et al. *Rok 1968 na Slovensku a v Československu*. Bratislava: Prodama, 2008.
- DUBOVSKÝ, Ján Milan. *Akcia rehoľnícky: Snahy komunistického režimu na Slovensku v rokoch 1949 – 1989 odstrániť do roku 2000 ženské rehole a kongregácie z verejného života*. Martin: Matica slovenská, 2001.
- HAVÁČ, Ondřej. *Exil a identita: Komparace českého exilu v Rakousku a Švýcarsku po roce 1968*. Dizertačná práca, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Brno 2018.
- JEŘÁBEK, Vojtěch. *Českoslovenští uprchlíci ve studené válce*. Brno: Stilus, 2005.
- MŮCKE, Pavel. *Šťastnou cestu...?!: proměny politik cestování a cestovního ruchu v Československu za časů studené války (1945–1989)*. Pelhřimov: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2017.
- NEŠPOR, Zdeněk R. *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2002.
- RYCHLÍK, Jan. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007.
- RYCHLÍK, Jan. *Devizové přísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2012.
- ŠPETKO, Jozef. *Lišky kontra ježe. Slovenská politická emigrácia 1948 – 1989 analýzy a dokumenty*. Bratislava: Kalligram, 2002.
- ŠPETKO, Jozef. *Slovenská politická emigrácia v 20. storočí- jej vzťahy k českej emigrácii a k Čechom*. Praha: Danubius – vydavateľství Svazu Slováků v ČR, 1994.
- VANĚK, Miroslav a MŮCKE, Pavel. *Třetí strana trojúhelníku: teorie a praxe orální historie*. Praha: Karolinum, 2015.
- VANĚK, Miroslav; PELIKÁNOVÁ Hana a MŮCKE, Pavel. *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách / Articles in Journals, Chapters in Monographs

- BUMOVÁ, Ivica. Postoj štB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963–1983. In LUTHER, Daniel ed. *E/migrácie a Slovensko*. Bratislava 2006, s. 41-74.
- HAVÁČ, Ondřej. Nelehké návraty: český exil a pád železné opony. In *Studia historica Brunensia*, 2018, 65, 2, s. 167-191.
- HORVÁTHOVÁ, Radka a KÁČEROVÁ, Marcela. Zahraničná migrácia Slovenska demografické a priestorové aspekty. In *Slovak Statistics and Demography*, 2014, 24, 2, s. 33-51.
- HRON, Madeline. The Czech Émigré Experience of Return after 1989. In *The Slavonic and East European Review*, 2007, Vol. 85, No. 1, s.47-78.
- KMEŤ, Norbert. Politická história a spoločnosť po roku 1989. In *Studia politica Slovaca*, 2015, 8, 2, s. 5-21.
- MORBACHER, Lubomír a PEKAROVIČ, Teodor T. Ilegálne úteky z Československa v rokoch 1948 – 1989. In MIKLOŠKO, František; SMOLÍKOVÁ, Gabriela a SMOLÍK, Peter, eds. *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948:1989. (1)*. Prešov: Vydavateľstvo M. Vaška, 2001.
- NEŠPOR, Zdeněk R. Sociální, pracovní a habitační aspekty reintegrace západních emigrantů do české společnosti. In *Lidé města / Urban People*, 2005, 7, 1, s.1-32.
- NEŠPOR. The Disappointed and Disgruntled: A Study of the Return in the 1990s of Czech Emigrants from the Communist Era. In *Sociologický Časopis / Czech Sociological Review*, 2002, Vol. 38, No. 6, s. 789-808.
- PELIKÁN, Jan a VOJTĚCHOVSKÝ, Ondřej. Z dovolené do emigrace - Jugoslávie jako tranzitní země pro československé emigranty v období normalizace. In *Paměť a dějiny* 2019/02, s. 3-13.

- RYCHLÍK, Jan. Na západ je cesta dlouhá. Závěrečný akt z Helsinek a cestování československých občanů do zahraničí. In *Paměť a dějiny*, 2015, 03.
- RYCHLÍK, Jan. Překračování hranic a emigrace v Československu a východní Evropě ve 20. století. In *Securitas Imperii*, 2016, 29, 2.
- SALNER, Peter. Židovská emigrácia zo Slovenska po auguste 1968. In LUTHER, ed. *E/migrácie a Slovensko*. Bratislava 2006, s. 75-95.
- ŠTEFANČÍK, Radoslav. Emigrácia z Československa v období studenej vojny v modeli push a pull faktorov. In *Studia politica slovacca*, 2015, 1, s. 31-48.
- VATHI, Zana. The interface between return migration and psychosocial wellbeing. In KING, Russel and VATHI, Zana eds. *Return Migration and Psychosocial Wellbeing: Discourses, Policy-Making and Outcomes for Migrants and their Families*. New York 2017, s.1-15.
- VILÍMEK, Tomáš. Exil a emigrace v letech 1968–1989. In WITTLICHOVÁ, ed. *Vzky domů: příběhy Čechů, kteří odešli do zahraničí (emigrace a exil 1848–1989)*. Praha 2012, s. 270-285.

Internetové zdroje / Online sources

- Ibadatelna online slovník – „opuštění republiky“ [online]. [cit 14. 8. 2024]. Dostupné na: <https://ibadatelna.cz/cs/slovník/opusteni-republiky>
- OSN. Úmluva o právním postavení uprchlíků [online]. [cit 14. 8. 2024] Dostupné na: <https://osn.cz/wp-content/uploads/2022/08/uprchlici.pdf>
- Sbírka zákonů -119/1990 Sb. Zákon o soudní rehabilitaci [online]. [cit 14. 8. 2024] Dostupné na: <https://www.e-sbirka.cz/sb/1990/119/1990-07-01?odkazId=15472437&zalozka=text>